

Baytarnâmeler

MUHİTTİN ELİAÇIK

I

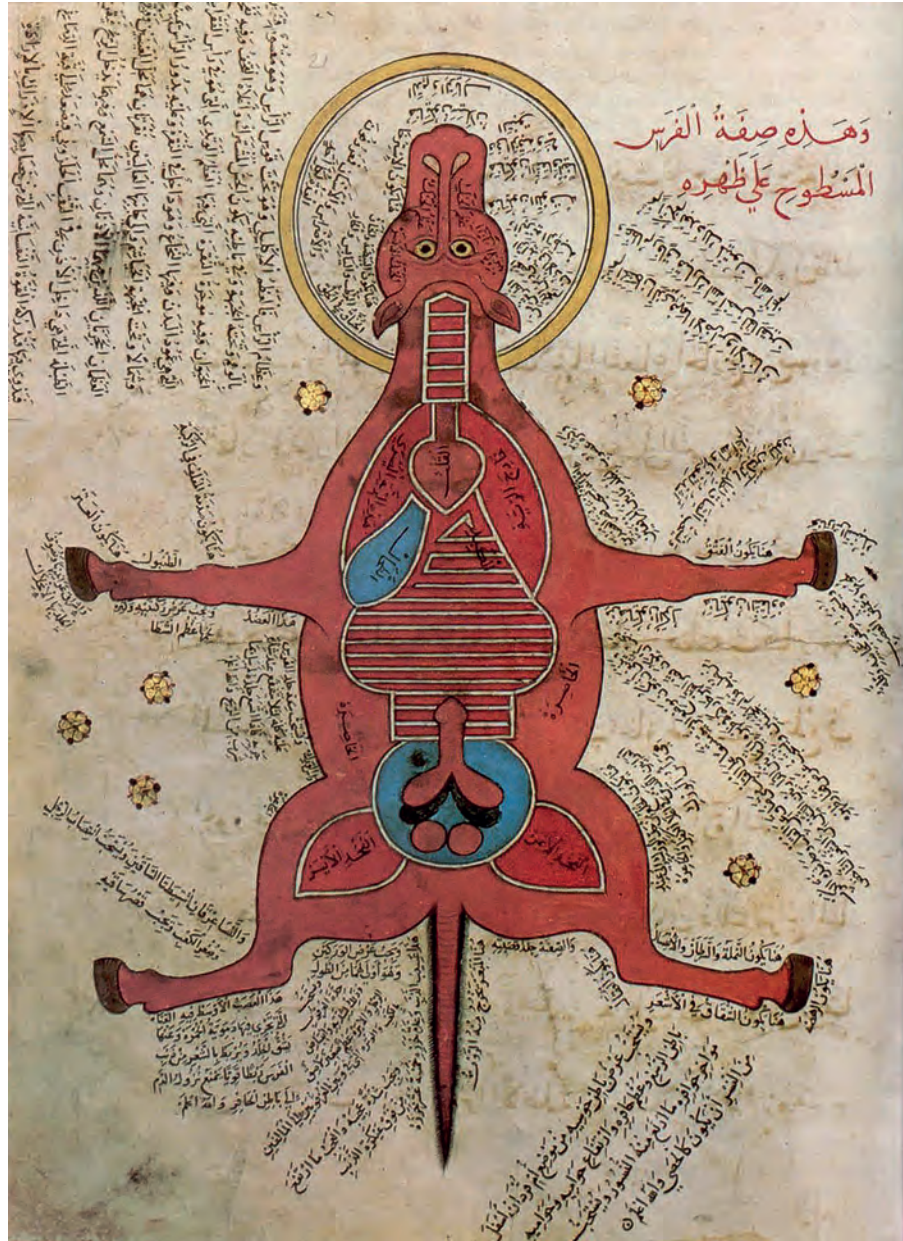
SLÂM dünyasında Abbâsîler döneminden itibaren Türklerden oluşan süvârî birliklerinin kurulmasıyla birlikte at

ve atçılığa dâir eserler iki grupta kaleme alınmış, at hastalık ve tedâvilerine dâir konular “baytarnâme”; binicilik, okçuluk, silâhşorluk konularına dâir eserler “fûrûsiyye”, “hayl-nâme”, “feresnâme” gibi adlar altında yazılmıştır.

Baytar, Arapçada aslen “davarın turnağını kesip kanını akıtması” anlamına gelir ve “nabant” demektir (Asım, 1305:1/770). Bu iş en çok at için yapıldığından baytarlık da genellikle at bakımına âit bir meslek kabul edilmiştir. Baytarnâme at bakımı ve hastalıkları için yazılan eserlerin genel adıdır.

İlk bakışta baytarnâmeler, hayvan hastalık ve tedâvileri için yazılmış kitaplar gibi görünseler de bu eserlerde at bakımı ile onun hastalık ve tedâvileri öne çıktığı ve diğer evcil hayvanlara çok az yer verildiği için atçılık açısından daha önemli olmuşlardır. Bu sâhada kaleme alınmış Türkçe eserler Aris-toteles’e atfedilen bir baytarnâmeden hazırlanan anonim karakterli nüshalar olarak dikkati çekmektedir. Bu eserlerde atın oniki iyi özelliğinden bahsedilerek üç yerinin kadına, üç yerinin deveye, üç yerinin sığıra, üç yerinin de katıra benzemesi gerektiği söylenmiştir. At hastalıkları ile ilgili bölümlerde ise “sakagu”, “senergu”, “bevasir”, “bıçıl-gan”, “nasır”, “sıraca”, “hunnak”, “demregü” vb at hastalıkları anlatılmıştır. Atçılıkta binicilik ve baytarlık konuları genellikle bir arada ele alınıp anlatılmışsa da, bâzı büyük hekimler bu konuları ayrı ayrı ele almıştır. Bunlardan İbni Ahi Hizâm el-Huttelî (öl. 902), baytarlıkla ilgili ilk telif eser sayılan *Kitâbu'l-hayl ve'l-baytara* adlı eserinden başka binicilik, silâhşorluk ve baytarlık üzerine *Kitâbu'l-fürûsiyye ve'l-baytara* ile *Kitâbu ma'rifeti'r-remiyi bi'n-nüşşâbi ve âlâti'l-harb* adlarında iki eser daha yazmış, ikinci eseri Memlûklar döneminde *Kitâbu münyeti'l-guzât* adıyla Kıpçak Türkçesine çevrilmiştir.

Baytarlık üzerine IX. yüzyılda bir başka eser Ahmed bin Muhammed bin Ebu Kutayre'nin *Kitâbu'l-hayl ve sıfâtuhâ*

At anatomisi, XV. yüzyıl. İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi.

ve *elvanîhâ* adlı eseri olup burada atın cins, don, benek, hastalık ve ilaçları anlatılmıştır. XIII. yüzyılda Ahmed bin el-Hasan bin el-Ahnef'in *Muhtasaru kitâbi'l-baytara* adlı 30 baplık eserinin de bâzı bölümleri, II. Mahmud döneminde Mustafa Kânî Mîr tarafından dokuz bap olarak Türkçeye çevrilmiştir. Memlûk hükümdârı Seyfeddin Kalavun devrinde Emir Bedrüddin bin Bektut (öl. 1311)'un yazdığı *Kitâbu'l-fürûsiyye ve mu'âleceti'l-hayl* adlı eserde binicilik ve baytarlık konuları bir arada anlatılmıştır. İslâm dünyasında baytarlık

üzerine en ayrıntılı eserler XIV. yüzyılda Memlûklar döneminde yazılmış olup Sâhib Tâcüddîn Ebu Abdullah Muhammed (1242-1307) *Kitâbu'l-baytar* adlı iki ciltlik bir eser yazmış, aynı yüzyılda İbni el-Munzir el-Baytar (öl. 1340) ise *Kâmilü's-sınâateyni'l-baytara ve'z-zartaka* adlı, Ortaçağ'ın baytarlık üzerine en mükemmel eserini ortaya koymuştur. 10 makâlede hippoloji, at hastalık ve tedâvileri, farmakoloji ve nal tekniği meselelerinin anlatıldığı bu son eser, IV. Mehmed döneminde Hacı Mustafa el-Bağdâdî tarafından *Baytarnâme-i*

فصل دوم در این گوید که را جام این اسم است چو برده از ناسرین این ملک
 از نزهت خاخر است این جهان است که رنگ اسب بزرگ لعل باشد یا سفید
 یا دیگر رنگ باشد و یک نقطه سیاه پیش روی او در نقطه بود آن را گویند با کیفیت
 و اگر سفید نقطه باشد آن را گویند اگر یک نقطه مانند پوست زه بود آن را گویند
 آن را گویند و اگر در نقطه باشد از ابد آن را گویند هیچ اسم است که در وجود
 اسب هر جا که باشد معلوم کند شکل او برست رنگ زرده

فصل سوم در ترن کن یعنی است که گوش از شکر مادمان یک گوش شکر است
 بدون می آید این چنین است در طویل را جا خیزد و از تانیران با شتابی از وقت

در این کتاب

خان از خراب شده شکل او برست رنگ نهد این

فصل چهارم در دیگر رنگ که دو سینه باشد و او بجان است که در میان سینه
 خط بود از نژاد و سینه گویند از تانیران خان را جانا بود خراب شده شکل
 اسب اینست رنگ نرنگ

Sali Hotra, MÖ III. yüzyıla ait Hint veterinerlik kitabı.

فصل پنجم در این گوید که را جام این اسم است چو برده از ناسرین این ملک
 از نزهت خاخر است این جهان است که رنگ اسب بزرگ لعل باشد یا سفید
 یا دیگر رنگ باشد و یک نقطه سیاه پیش روی او در نقطه بود آن را گویند با کیفیت
 و اگر سفید نقطه باشد آن را گویند اگر یک نقطه مانند پوست زه بود آن را گویند
 آن را گویند و اگر در نقطه باشد از ابد آن را گویند هیچ اسم است که در وجود
 اسب هر جا که باشد معلوم کند شکل او برست رنگ زرده

فصل ششم در این گوید که را جام این اسم است چو برده از ناسرین این ملک
 از نزهت خاخر است این جهان است که رنگ اسب بزرگ لعل باشد یا سفید
 یا دیگر رنگ باشد و یک نقطه سیاه پیش روی او در نقطه بود آن را گویند با کیفیت
 و اگر سفید نقطه باشد آن را گویند اگر یک نقطه مانند پوست زه بود آن را گویند
 آن را گویند و اگر در نقطه باشد از ابد آن را گویند هیچ اسم است که در وجود
 اسب هر جا که باشد معلوم کند شکل او برست رنگ زرده

فصل هفتم در این گوید که را جام این اسم است چو برده از ناسرین این ملک
 از نزهت خاخر است این جهان است که رنگ اسب بزرگ لعل باشد یا سفید
 یا دیگر رنگ باشد و یک نقطه سیاه پیش روی او در نقطه بود آن را گویند با کیفیت
 و اگر سفید نقطه باشد آن را گویند اگر یک نقطه مانند پوست زه بود آن را گویند
 آن را گویند و اگر در نقطه باشد از ابد آن را گویند هیچ اسم است که در وجود
 اسب هر جا که باشد معلوم کند شکل او برست رنگ زرده

فصل هشتم در این گوید که را جام این اسم است چو برده از ناسرین این ملک
 از نزهت خاخر است این جهان است که رنگ اسب بزرگ لعل باشد یا سفید
 یا دیگر رنگ باشد و یک نقطه سیاه پیش روی او در نقطه بود آن را گویند با کیفیت
 و اگر سفید نقطه باشد آن را گویند اگر یک نقطه مانند پوست زه بود آن را گویند
 آن را گویند و اگر در نقطه باشد از ابد آن را گویند هیچ اسم است که در وجود
 اسب هر جا که باشد معلوم کند شکل او برست رنگ زرده

فصل نهم در این گوید که را جام این اسم است چو برده از ناسرین این ملک
 از نزهت خاخر است این جهان است که رنگ اسب بزرگ لعل باشد یا سفید
 یا دیگر رنگ باشد و یک نقطه سیاه پیش روی او در نقطه بود آن را گویند با کیفیت
 و اگر سفید نقطه باشد آن را گویند اگر یک نقطه مانند پوست زه بود آن را گویند
 آن را گویند و اگر در نقطه باشد از ابد آن را گویند هیچ اسم است که در وجود
 اسب هر جا که باشد معلوم کند شکل او برست رنگ زرده

فصل دهم در این گوید که را جام این اسم است چو برده از ناسرین این ملک
 از نزهت خاخر است این جهان است که رنگ اسب بزرگ لعل باشد یا سفید
 یا دیگر رنگ باشد و یک نقطه سیاه پیش روی او در نقطه بود آن را گویند با کیفیت
 و اگر سفید نقطه باشد آن را گویند اگر یک نقطه مانند پوست زه بود آن را گویند
 آن را گویند و اگر در نقطه باشد از ابد آن را گویند هیچ اسم است که در وجود
 اسب هر جا که باشد معلوم کند شکل او برست رنگ زرده

Cedid adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

1395-1400 yıllarında *Baytaratü'l-vâ-zih* ve *Kitâbu fî-riyâzati'l-hayl* adlı iki baytarnâme Tolu Bey adına Memlûk Kıpçakçasına; 1479 yılında anonim Arapça bir eser, Hibetullah bin Mahmud bin Mevdûd el-Hanefî tarafından *Kitâbu Baytarnâme* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. 1488 yılında *Avnu ehli'l-cihâd* ve *Kitâbu fî-ilmî'l-baytarât ve ahvâli'l-hayl ve muâlecâtihâ* adlı iki eser istinsah edilmiş, 1568 yılında Ali bin Ömer, *Gazânâme* ve *Baytarnâme* adlı iki eser yazmış, II. Selim'in hekimbaşısı Ankaralı Nidâî de 60 baplık *Tabâbet-i beşeriyye ve baytariyye* adlı bir eser kaleme almıştır. XVII. yüzyılda I. Ahmed'in hattatı Belgradlı Ken'ân Efendi'nin de bir baytarnâme yazdığı bilinmektedir (Şen 1995:177-190). Osmanlı'nın son döneminde kaleme alınmış baytarnâmelerden birisi de Enderunlu Tayyazâde Atâ tarafından at ilminde Türk dilinde müteber bir eser bulunmadığından hareketle yapılmış bir tercümedir. *Tuhfetü'l-fârisin fî-ahvâli huyûli'l-mücâhidîn* adlı bu eser, ellidört bölümden oluşmaktadır.

MÜCÂHİT ERLERİN ATLARININ HÂLLERİ HAKKINDA SÜVÂRİLERE HEDİYE

İlk bakışta bir fûrûsiyye gibi görünse de, konularınca bir baytarnâme olduğu anlaşılan bu eser, süvâri erlerine bir hediye olarak tercüme edilmiştir. Bu eser, kendisi de iyi bir okçu olan Enderunlu Tayyazâde Ahmed Atâ (öl. 1880'li yıllar) tarafından 1857 yılında, XIV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen Arapça bir eserden Türkçeye çevrilmiştir. Eserin ön sözünde, “ve Arap âlimlerinden Muhammed en-Neceş ve Aristetalis adlı hekimlerin yazdıkları kitap ile diğer bir risâle de atçılık ve baytarlıkta çok faydalı bilgileri muhtevî olduğundan...” ifâdesiyle buna işâret edilmiştir. Buna göre, Aristoteles'in baytarnâmesi ile ona dayanan Arapça bir risâle, Atâ tarafından incelenip faydalı olacağı düşünülerek çevrilmiştir. Tayyazâde Atâ, enderun başlasası Tayyar Efendi'nin oğludur. On yıla yakın enderunda yaşamış, daha sonra buradan çeşitli dış görevlere gönderilmiştir. Bu görevleri sırayla dâr-ı

şûrâ kâtipliği ve üyeliği, Giritli Mustafa Nâilî Paşa'nın dîvan kâtipliği, serasker mektupçuluğu, Adana ve Halep mal müdürlükleri, İstanbul muhâsebeciliği, ordu müsteşarlığı, Cezâyir-i Bahr-ı Sefîd müsteşarlığıdır. Tayyazâde Atâ bir süre memûriyetten ayrılmış ve daha sonra Karahisar ve Karesi mutasarrıflıkları yapmış, bâlâ rütbesiyle Harem-i Şerif müdürü olmuş, bâzı askerî meseleleri hâlle etmek için Trablus, Girit, Lübnan gibi yerlerde geçici görevlere gitmiş, görevli olarak Medine'de bulunduğu sırada 1880'li yıllarda vefat etmiştir. Cevdet Paşa'nın teşvikiyle yazdığı beş ciltlik *Târîh*'i ile tanınmıştır. Bu eserinin ilk üç cildinde enderun teşkilâtına dâir âdap, görev, rütbe ve makamlarla kânunları ve burada yetişen şahısları; dört ve beşinci ciltlerde ayrıntılı biçimde enderun şâirlerini, şiiirleriyle birlikte anlatmıştır. Ayrıca mürettep bir *Dîvân*'i³ ve *Tayyazâde Mecmûası*⁴ vardır.

Atâ, usta bir okçu olup Okmeydanı Tekkesi'nde başarılı oklar atmıştır. Baytarlıkla ilgili tahsiline dâir yeterli bilgi bulunmasa da bu konuda da iyi yetiştiği anlaşılmaktadır. *Tuhfetü'l-fârisin fî-ahvâli huyûli'l-mücâhidîn*'in ön sözünde eserin tercüme edilişi, “Pâdişâhın hünerli gölgesinde her türlü ilim ve fenne dâir kitap ve risâleler yazılarak yabancı dillerden de pek çok kitap Türkçeye çevrildiği hâlde, Peygamber efendimizin hayvanlar arasında en çok sevip üstün tuttuğu ata ve at ilmine dâir Türk dilinde henüz müteber ve sağlam bir kitap yazılmış veya tercüme edilmiş olmadığından, Arap âlimlerinden Muhammed en-Neceş ve Aristetalis adlı hekimlerin yazdıkları kitap ile diğer bir risâle de atçılık ve baytarlıkta çok faydalı bilgileri içerdiğinden, Dersâdet ordu-yı hümâyûnu muhâsebecisi olan bu değersiz Tayyazâde Ahmed Atâ, inşâ ilminde daha yaya olduğunu îtiraf etmekle beraber, sırf bir âcizâne eser bırakmak ümidiyle bu risâleyi tercüme edip *Tuhfetü'l-fârisin fî-ahvâli huyûli'l-mücâhidîn* adıyla kabûle sunmuştur. Bu kitabı inceleyenlerin, kitabın yanlış ve kusurlu sözlerini görmezden gelerek müsâmahalı davranmaları umulur.” şeklinde bildirilmiştir. Ellidört bölümden oluşan eserin konuları şöyledir:

1. Atın iyi ve kötü alâmetleri ile ilgili hadisler ve atın vasıfları

2. Atların övülmüş vasıfları
3. Otuzaltı yaşına kadar dişlerinden yaşının bilinmesi
4. Atın ahır, bedeninin muhâfazası, üzerine binilip inilme kuralları
5. At nallamanın usûlü
6. Atın ürkmesi
7. Başı sert atlarla üzerine bindirmeyenlerin huyunun terk ettirilmesi
8. Taylara yürüme ve hareket tâlimi, döl için kısrağın nasıl olması gerektiği, kısır olanların tedâvisi
9. Kan alma
10. Delirme
- 11-12-14-15-16. Atların kulak, göz, burun, ağız ve boğazında çıkan hastalıklar
13. Sakağı (ruam)
17. Öksürme
18. Kanının bozulmasından çıkan hastalıklar
19. Yaralar
- 20-21-22-23-24. Atın kuyruk, makat, zeker, hayâ, bevl ve karnında çıkan hastalıklar
25. Yeller
26. Sinme
27. Sancı
28. Kısırlık
29. Mukl (kabızlık)
30. Şedîde
31. Hetk
32. Rîh (romatizma)
33. Müsteski (ödem, hidrofizi)
34. İhtilâç (çarpıntı, havâle)
35. Mâ'ü'l-asfer (sarı su)
36. Mirretü'l-yâbise illeti
37. Sill (verem)
38. Sıraca
39. Çıbanlar
40. Üyuz
41. Ayaklarında çıkan hastalıklar
42. Abraşın def'i ve cesedine benekler yapma usûlü
43. Miskîn illeti
44. Kurha (silâh yarası)
45. Harâretten çıkan yaralar
46. Omuz ve kollarında çıkan hastalıklar
47. Ayaklarının kırılması ve çıkması
48. Cesedine hâriçten ârız olan yaralar
49. Atın ahırında olan sinek, karınca ve pirenin def'i
50. Vücûduna yumuşama verecek ilâçlar
51. Semiz olup iştahsız olan atların tedâvisi
52. Yükten iştahsız kalanların tedâvisi
53. Soğuk alan hayvanların tedâvisi
54. Atın susuzluğa dayanması için tedbirler.

Burun akıntısı için ilaç uygulanan atın başının kaldırılması.

Eserde anlatılan at hastalık ve tedâvileri şöyle tasnif edilebilir: Birinci ve ikinci bölümde atın iyi ve kötü âlâmetleriyle ilgili hadislerle atın övülmüş vasıfları anlatılıp atın dînen konumu, üstün vasıfları ve müstesnâ yeri ortaya konulmuş; üçüncü bölümde kırk yaşına kadar yaşayabilen atın otuzaltı yaşına kadar dişlerinden yaşının bilinmesi gibi, tecrübe isteyen konular anlatılmış; dördüncü bölümde fûrûsiyye konuları da olan atın ahır, bedeninin muhâfazası, ata binme ve attan inmenin kuralları gibi konular verilmiştir. 5.-8. bölümlerde at nallama, atın ürkmesi, başı sert ve huysuz atlar, taylara yürüme ve hareket öğretme, döl kısırağının niteliği, kısır olanların tedâvisi gibi, baytarlık ve fûrûsiyye konuları bir arada anlatılmış olup bu bölümler atçılığa baytarlıkla biniciliğin bütünlüğüne de işâret etmektedir. Onuncu bölümden kırkaltıncı bölüme kadarki otuzyedinci bapta baytarlık konuları geçmektedir.

Tayyazâde Atâ her ne kadar bu konuları tercüme yoluyla yazmış olsa da konulara önceden âşinâ olduğu bellidir. Baytarlık terimlerini Arapçadan Türkçeye kusursuz çevirmesi buna bir delildir. Kırkyedinci ve ellidördüncü baplar ise koruyucu hekimlikle ilgilidir. Elliüçüncü bapta genel olarak soğuk alan hayvanların tedâvisi ele alınmış olup bu durum, baytarnâmelerde son sayfalarda diğer hayvanlardan da kısaca bahsedildiğinin bir işâretidir.

AT HASTALIKLARINA BAKIŞ

At, nârin yaratılışlı, kilitlenebilen bacak kemikleri sâyesinde ayakta uyuyabilen, bakımı ustalık ve titizlik gerektiren bir hayvandır. Kumlu ve tozlu ot yediğinden dişleri zamanla aşınmaktadır. Bu sebeple mutlaka usûlüne uygun yemlenmesi gerekmektedir. Usûlsüz yemlendiğinde atın yeme hücum ederek mîdesinde yırtılma oluşacağı, dâne yemlerden hemen sonra su verildiğinde

mîdedeki yemin bağırsaklara geçmesiyle sindirim sisteminin bozulup sancı ve kabızlık oluşacağı, bu sebeple yemden önce su verilmesi gerektiği; iş, idman ve koşudan hemen sonra ata su verilmemesi, arpa-yulaf gibi dâne yemlerin kırılıp ezilerek verilmesi, yemden hemen sonra da atın çalıştırılmaması gerektiği atçılıkla ilgili eserlerde anlatılmıştır.

Tanıttığımız eserde de at bakımıyla hastalık ve tedâvileri ayrıntılı biçimde yer almaktadır; kulak, burun, boğaz, ağız ve göz hastalıkları da ayrı ayrı beş bölümde verilmiştir. Bu konular antik çağdan beri süregelen bir usûlle, komple anlayış ve tecrübî metotla ele alınmıştır. Atta sık görülen hastalıklardan olan delirme, baytarnâmelerde “man-kafa” denilen, actionobacillus basilinin sebep olduğu öldürücü “sakağı” (ruam) hastalığına paralel konular arasında yer almaktadır. Bu hastalık, atlara su yalıkları ve kovalarından, yemliklerden ve nalbant dükkânlarından bulaşmaktadır.

Ahmed ibn Atiq el-Ezdi, Kitâb el-baytara.

Atların ter ve suyuna dikkat edilmediğinde öksürme olmakta, atın kan dengesi bozulduğunda da çeşitli hastalıklar ortaya çıkmaktadır. Atın tenâsül, boşaltım ve sindirim bölgesinde de çeşitli hastalıklar görülebilmektedir; bunlar kuyruk, makat, zeker, hayâ, bevl ve karın bölgesi hastalıklarıdır. Yeller, genellikle romatizmal olup sinme, atın hasta ve keyifsiz hâlinin bir sonucu olarak oluşmaktadır. Sancı, iç organlarda batıp saplanma şeklindedir ve bu ağrı nöbetlerle çoğalıp azalmaktadır. Hulâsa bütün bu hastalıklar, baytarnâmelerde teşhis ve tedâvileri ile birlikte anlatılmıştır. Ayrıca, baytarnâmelerde insana âit çeşitli hastalık ve tedâvilerin de ele alındığı görülebilmektedir.

Tayyazâde Atâ tarafından tercüme edilen bu baytarnâme, Türklerde at ve atçılıkla ilgili eserlerin genellikle Arapça eserlere dayandığını gösteren bir örnektir. Baytarlık ve binicilikle

ilgili, bilinen 191 yazma eserden 80'i Arapça, 103'ü Türkçe, 8'i de Farsçadır. Türkçe eserlerin sayısının yüksek olması bunların büyük ölçüde Aristoteles'e atfedilen mezkûr baytarnâmenin anonimleşmiş nüshaları veya diğer Arapça eserlerin tercümeleri olmasından kaynaklanmıştır. Tayyazâde Atâ da bu geleneğe uyararak tercümesini müteber bir Arapça eserden yapmıştır.

Baytarnâmelerin çoğu anonim olarak yazıldığından yanlışlık ve eksiklikler çok olmuş, bu sebeple de daha doğru bir eser hazırlama niyeti hep öne çıkmıştır. Atâ da mevcut Türkçe baytarnâmeleri yetersiz bulup kendi tercümesiyle yetkinliğini göstermek istemiştir. Atâ'nın tercümesinde Arapça, Farsça kelime ve tamlamaların çok fazla olmasına karşın akıcı bir anlatım vardır. Eserin mevcut nüshası büyük ihtimalle kendi eliyle yazdığı nüshadır. 🐾

KAYNAKÇA

- ❑ Artan, M. E., *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Resim Matbaacılık, İstanbul, 1995.
- ❑ Gözlükçü, H. R., *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Resim Matbaacılık, İstanbul, 1995.
- ❑ Atalay, B., *Divânu Lugâti't-Türk Tercemesi*, TDK Yayınları, 1985.
- ❑ Erk, N., "Tuhfetü'l-fârisin fi-ahvâli Huyûli'l-mücâhidin Adlı Kitabın İlimler Tarihi Yönünden İncelenmesi", *AÜ DTCF Dergisi*, c. 17, sayı: 3-4, 1960 Eylül-Aralık, s. 496-510.
- ❑ Mütercim Âsım, *El-Okyânü'sü'l-Basit fi-Tercemeti'l-Kâmüsi'l-Muhit*, İstanbul, 1305.
- ❑ Şen, M., "Baytarnâmeler", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, 1995, s.177-263.
- ❑ Tayyazâde Ahmed Atâ, *Tuhfetü'l-fârisin fi-ahvâli huyûli'l-mücâhidin*, Millet Kütüphanesi, AEt57.